
Vojislava Radovanović

ODNOS PREMA SMRTI U JUDAIZMU – ŽALOBNI OBIČAJI

Ima nečeg utešnog u izreci „ko se nije rodio neće ni umreti”... Smrt je neminovnost života, njegova apsolutna suprotnost koju je ljudski razum oduvek konstatovao, a osećanja negirala, stvarajući od nje kult. Odbijanje čoveka da svesno prihvati Činjenicu o „povratku” u stanje ništavila, predstavlja normalnu reakciju izazvanu nepomirljivim sukobom između nagona za životom i pravca kretanja tog života – ka kraju. U prirodnom pokušaju čoveka da nadživi sudar Erosa i Tanatosa, u kojem pobeđuje ovaj drugi, smrt je na određen način tretirana, i kao pojam i kao pojava, u svim religijama ljudskih društava, počev od najstarijih oblika paganskih do institucionalizovanih, razvijenih religijskih sistema. Zajedničko rešenje misterije nađeno je u vizijama „života posle smrti”, koje su se međusobno, u okviru vremenski i prostorno udaljenih kultura i civilizacija, više ili manje razlikovale. Međutim, kroz religijska poimanja uzročno-posledičnih veza između ovozemaljskog načina života i kvaliteta onog koji sledi, religija je imala značajnu ulogu u regulisanju društvenih odnosa i očuvanju moralnih vrednosti. U svakom slučaju, treba imati u vidu da je pojam moralnog ponašanja prema samom sebi i prema drugim ljudima, veoma relativan i varira prema važećim shvatanjima i normama kulturnog sistema ljudskih zajednica. Shodno tome, mnoga religijska učenja polazila su od pozitivnih principa zaštite svojeg društva i njegovih vrednosti i, sa tog aspekta, uloga religije bila je od višestruke koristi, naročito na nižim kulturnim stupnjevima razvoja, kada je predstavljala negde jedinu, a negde jednu od glavnih institucija društvenog uređenja. Međutim, dok su neke religije i kasnije zadržale takav pravac, u drugim je, kroz istoriju, došlo do ozbiljnih zloupotreba „pozitivnih principa”, što je pomračilo osnovnu svrhu religije kao dela duhovne kulture čoveka ...

Shvatanje života i smrti u judaizmu, manifestovano je nizom običaja, verskih i ritualnih postupaka. Kompleksan sadržaj žalobnih običaja kod je-

vreja celovito je regulisan verskim propisima, uz delimično prožimanje sa oblicima ponašanja i verovanja, nasleđenim iz nižih animističkih i drugih paganskih formi. U prošlim istorijskim i kulturnim etapama društvenog i ekonomskog razvoja, smrt jednog člana zajednice pogađala je celu zajednicu. Način ponašanja i izražavanja emocija najbližih srodnika, a onda i njihovog okruženja u slučaju smrti čoveka, propisani su *Torom*. Funkcionisanje šire zajednice bilo je usmereno ka pružanju objektivne pomoći i podrške onima koji tuguju, da bi im bilo omogućeno da se suoče sa svojim bolom, da ga izraze i, u krajnjoj liniji, pokušaju da nadu svoj duhovni mir, pred neumitnom činjenicom o smrti čoveka koga su voleli. Pravila iz *Tore* o tugovanju dece za roditeljima, roditelja za decom, za drugim članovima porodice ... vremenom su razrađivana u cilju izuzetnog pospešivanja nežne brige i saosećanja prvo za umirućeg, a potom za ožalošćene.⁷²

Bolesnom čoveku je trebalo pružiti podršku i pažnju dolaskom u posetu. Posećivanje bolesnika – *bikur holim* (hebr.) je bilo društveno pravilo ponašanja sa religijskom konotacijom. *Bikur holim* je bilo dobro delo, verska i moralna dužnost svakog Jevrejina prema njegovim rođacima i prijateljima, kao i prema susedima, i to – bez obzira koje su vere, rase ili društvenog položaja. Osim formalne podloge, običaj posećivanja bolesnika podrazumevao je konkretnu duhovnu, ali i materijalnu pomoć. Imućnog bolesnika posetilac je trebalo da uteši i ohrabri, a siromašnog još da opskrbi neophodnim stvarima. Svrishodnost posete ogledala se i u strogim rabinskim uputstvima o tome kada treba ići u posetu, i u kojoj meri. U slučaju teških i dugotrajnih oboljenja, poseta je bila zabranjena prva tri dana, koja su smatrana najkritičnijim. Tada su se o bolesniku brinuli samo članovi najuže porodice. Posle toga, u posetu se moglo ići, ali ne u prva i poslednja tri sata tokom dana, kada je, ako prilike nisu drugačije zahtevale, bilo rezervisano vreme za dolazak lekara. Sva rabinska uputstva o posećivanju bolesnika, bila su usmerena ka postizanju humane koristi, predviđene ovim običajem, uz veliki oprez, da ne bi došlo do suprotnog efekta koji je i te kako moguć, kada je čovek u teškom stanju. Ljudski život shvatan je kao neprikosnoven u judaizmu i pomoć ugroženom čoveku bila je opravdana u ma kojem kontekstu, uključujući i kršenje pravila ponašanja za *Šabat*. Intezitet brige koju je pokazivao lekar – *rofe* (hebr.) za svog pacijenta, nije smeo da opadne ni onda kada je bilo izvesno da će čovek umreti. Lekar je bio dužan da leči umirućeg do poslednjeg trenutka i postupao kao da ima nade za njegovo ozdravljenje, što je, u psihološkom pogledu, bilo veoma blagotvorno. Eutanazija je bila zabranjena i, po verskom jevrejskom zakonodavstvu, smatrana je ubistvom. Takav stav preuzelo je i civilno pravo.

U pokušajima da se bolesnik odbrani od smrti, pribegavalo se i *šinuj* 'ašem (hebr.) ritualu – promeni njegovog imena ili dodavanju još jednog, sa

jasnim simboličnim značenjem: Hajim – život, Jahiel – Bog oživljava, Rafael – Bog leči, i si. U osnovi, postupak je magijskog karaktera, verovatno prenet iz znatno starijih paganskih rituala za zaštitu ili, možda, „maskiranje”. Magijska moć imena poznata je i u drugim kulturama.⁷³ Na primer, u slovenskim – Lav (kod istočnih i zapadnih Slovena) ili Vuk (kod Srba). Ovakva imena potiču još iz prehrišćanskog vremena, a služila su za odbijanje zlih sila od dece u porodicama, u kojima je bila velika smrtnost. Slično, mada religijski upotpunjeno shvatanje o sudbinskoj vezi čoveka i imena, dato je u *Talmudu*, po kojem su milosrđe, molitva, promena imena i promena delovanja, uslovi pod kojima može da se utiče na dalji tok stvari u ljudskom životu.

Čovek koji je na samrti, nazivan je *goses* (hebr.) i, ni u kom slučaju, nije ga trebalo ostavljati samog. Sedeti uz samrtnika bila je velika *micva* (bogo-ugodno, plemenito delo, hebr.), sa ciljem da mu se pruži uteha, ali i zaštita u trenutku kada nastupa smrt. Zapravo, prema verovanju koje se, naročito, razvilo u srednjem veku, prilikom umiranja odvija se žestok obračun između anđela i demona za dušu *goses* -a. Međutim, Jevreji su verovali da samo prisustvo drugog, živog čoveka, brani umirućeg od demona i ne da im da se približe. Pošto je nastupila smrt, elan porodice, po mogućstvu sin, sklapao je oči i zatvarao usta pokojniku, podvezujući donju vilicu pre nego što otpočne kočenje. Telo se polagalo na pod, pokrivalo čaršavom, a blizu glave pokojnika, palila se sveća. Obred paljenja sveće karakterističan je i za hrišćansku religiju, a zasnovan je na verovanju da svetlost sveće obasjava put pokojnikovoj duši ka nebu. U tumačenju ovog obreda nije isključen ni stariji, paganski motiv teranja zlih duhova plamenom i svetlošću sveće. Što se tiče polaganja tela na pod, verovatno je u pitanju kombinacija praktičnih i religijskih razloga. Praktičan, prvobitni razlog za ovakav postupak sa telom bila je topla klima, dok je religijski simbol potekao iz biblijske postavke da je čovek nastao iz „praha”, odnosno zemlje, i da će se u takvo stanje vratiti. Osim što *goses* – a ne treba ostavljati samog, običaj je nalagao da se i telo pokojnika čuva sve do sahrane, odnosno da se kraj njega stražari danju, noću, praznikom, čak i subotom. Ovim običajem iskazivano je poštovanje mrtvom čoveku, *kevod 'amet* (hebr.), jer je ljudsko biće, po jevrejskoj tradiciji, sveto kao što je svet svitak *Tore*. Analogno poštovanju i pobožnosti koje Jevreji osećaju za *Torn* – bilo kad je čitaju, bilo da je smeštena u sveti kovčeg *aron hakodeš* – takav je odnos i prema čoveku, za njegovog života i posle smrti. *Šomerim*, čuvari (hebr. množ.) pokojnika, oslobođeni su svih drugih verskih dužnosti dok traje bdenje.

Pranjem, oblačenjem i sahranom pokojnika, bavilo se posebno, tako-zvano „sveto udruženje” – *Hevra kadiša* (hebr.). Postojanje sličnih organizacija pominje se još u *Talmudu*, ali zvanično osnivanje ovog svetog udruženja

ne seže u tako daleku prošlost. Ono se prvi put javlja u Pragu, u drugoj polovini XVI veka, da bi po tom postalo deo opštejevrejskog verskog i običajnog sistema, na nivou lokalnih zajednica. Sveta udruženja su dugo funkcionisala na dobrovoljnoj osnovi i tek su se u novije vreme, najčešće u velikim jevrejskim opštinama, počeli da angažuju i plaćeni službenici. Osim poslova oko pokojnika, *Hevra kadiša* je obilazila bolesnike, pružala utehu, siromašnima obezbeđivala lekara i lekove, ožalošćenoj porodici pripremała prvi ručak posle sahrane, itd. Svi ovi poslovi imali su obeležja *micve*, važnih i humanih verskih dužnosti, tako da su ih često obavljale i veoma ugledne ličnosti iz zajednice. U posebno veliku *micvu* spadala je briga oko sahrane pokojnika, koji nije imao rodbinu ... Takav pokojnik se označavao terminom *met micva*, a poslovi oko njegove sahrane, *micva gedola*.

Kupanje mrtvaca – *taara* ili *rehica* (čišćenje, pranje, hebr.) – predstavljalo je ritualnu radnju, zasnovanu na biblijskoj misli da čovek treba da se isprati kao što je i dočekan. Ako se pristupalo kupanju novorođenčadi, istom treba pristupiti i posle čovekove smrti. Pranje mrtvaca vršili su takozvani *rohacim* (hebr. množ.), iz članstva lokalne *Hevra kadiše*, u zasebnoj kući ili u određenoj prostoriji grobljanske kapele. Za vreme rituala je neprekidno gorela sveća, a sa telom se postupalo sa velikim poštovanjem. Na kameni sto prostiran je čaršav, na koje je položen pokojnik. Pranje je vršeno od glave prema nogama, toplom vodom koja se sipala na svaki deo tela. Kosa je, takođe, prana i češljana, a nokti uređivani. Čaršav je služio za brisanje, pri čemu se vodilo računa da se telo ne dodirne, direktno, rukama.

Telo umrlog oblačilo se u *tahrihim* – posmrtnu odeću od belog lanenog platna, koja se sastojala od najviše sedam, a najmanje tri dela, šivenih bez poruba, čvorova i džepova. Iako se, do početka nove ere, posmrtna odeća javljala i u bogatijem obliku, ovaj izrazito skroman način oblačenja mrtvaca postaje univerzalan, odnosno verski i običajno propisan, što je bilo u skladu sa shvatanjima da su u smrti svi jednaki. Karakteristike *tahrihim* su imale simbolična značenja: bela boja je simbolisala čistoću duha i praštanje, a labavo spajanje komada ove odeće, bez čvorova i poruba, proisticalo je iz talmudskih i post-talmudskih verovanja o vaskrsnuću i početku onostranog života. Tada, mrtvi ne bi bili sputani odećom i čvorovima. (Zbog toga je kod Jevreja bilo neprihvatljivo oblačenje mrtvaca u klasično odelo.) Magijska moć čvora je, inače, bila poznata, kako u jevrejskoj, tako i u drugim kulturama, obično sa negativnom konotacijom. Čvor je bio simbol „vezivanja“, „zapteljavanja“, koji je, prema principima prenosne magije, mogao da izazove sličnu situaciju u presudnim momentima, u životu i u smrti. (Osim što su čvorovi izostavljeni zbog vaskrsnuća, da podsetimo i da su odvezivani prilikom teških porođaja, o čemu je bilo reči u prvom poglavlju.) Nedostatak džepova je već bio religij-

ski simbol – izražavanje određenog stava prema materijalnim stvarima. Po jevrejskim shvatanjima, na onom svetu čoveka prate Tora i njegova dobra dela, a ne imovina. (Potpuno drugačija religijska koncepcija od, na primer, staroegipatske.) Na istoj osnovi je bio i običaj da se sake umrlog otvore, ukoliko su bile stisnute u pesnice. Jedini predmet koji je sahranjivan sa pokojnikom, bio je njegov molitveni šal, *talit*. Tom prilikom, *talitu* je odsecana jedna resa – *cicit*, čime je *talit* gubio svoju sakralnu vrednost. Simbolično „oduzimanje” funkcije koju ima molitveni šal predstavljalo je suočavanje sa realnošću – sa činjenicom da ga vlasnik više ne može koristiti.

Period od nastupanja smrti do sahrane, naziva se *aninut* (od *anen* – žaliti, hebr.). Po jevrejskim propisima, *aninut* traje relativno kratko, jer sahranu ne bi trebalo odlagati duže od dvadeset četiri sata. Najbliži ožalošćeni srodnik, označen je terminom *onen* (hebr.), i on ima poseban status tokom ovog perioda. On je oslobođen redovnih verskih dužnosti i molitava, a potpuno posvećen mislima na pokojnika i poslovima oko sahrane. Takođe, onen podleže određenom režimu ishrane – ne jede meso i ne pije alkoholna pića. Prema *Talmudu*, ožalošćenog čoveka je zabranjeno tešiti u periodu *aninuta* – kada je šokiran gubitkom nekog koga je voleo i u stanju najgore potrešenosti. Nikakve reči utehe nisu tada primerene, čak bi mogle biti i neukusne u trenucima kada je svest prožeta velikim bolom, u stvari, suočena sa činjenicom beznadežnog nestajanja voljene osobe. *Aninut* je bio praćen različitim, lokalnim običajima. Upečatljiv običaj tog tipa, bilo je izbacivanje vode iz kuće u kojoj se dogodio smrtni slučaj. Prolivanjem vode se, bez reči, „objavljivala” nečija smrt, jer su Jevreji izbegavali da budu direktni prenosioci loših vesti. Takođe, po jevrejskom verskom zakonu, društvena klasa *kohanim* (sveštenici, hebr.), t.j. pripadnici svešteničkih rodova i samim poreklom obavezani na određene svešteničke dužnosti – morali su da se drže na propisanom odstojanju od kuće, ispred koje je prolivena voda – da bi ostali ritualno čisti u okviru svog statusa. Međutim, uloga vode kao simbolične poruke o smrti, bila je prožeta i nekim verovanjima paganskog porekla: duh umrlog je kružio oko tela izvesno vreme, a prolivena voda ga je sprečavala da se približi živima, odnosno da ih napadne. (I pored razvijanja što prirodnijeg odnosa prema smrti u judaizmu, verovanje ima negativnu konotaciju – ilustruje strah od onostranog.) Veoma raširen običaj, kako kod Jevreja tako i u drugim kulturama, bilo je pokrivanje ili okretanje ogledala prema zidu – da se duh umrloga ne bi ogledao. Isto tako, bio je to gest radi živih, t.j. da ožalošćeni ne bi gledali svoje, tugom izobličeno lice, kao i da bi se sprečilo eventualno osećanje sujeta u trenucima kada za to nije vreme.

Karakteristična radnja kojom se izražavala žalost zbog gubitka bliske osobe, bila je *keria* (cepanje odeće, hebr.), koja spada među najstariju grupu

jevrejskih običaja. Čepanje odeće sledilo je, obično, pre sahrane, na groblju ili u kapeli pored mrtvačkog sanduka. Ritual se vršio stojeći, u skladu sa biblijskim stavom da nesreću i bol treba primiti uspravno, i prema određenim pravilima: za oca i majku, cepan je komad odeće sa leve strane, prema srcu, a za sve ostale bližnje, sa desne strane, u dužini od jednog pedlja. Dok je za oca i majku *keria* vršena rukom, što je bilo znatno teže, za ostale je vršena nožićem, odozgo na dole. Ovaj ritual je važio i za verski nepunoletne članove, tj. za mušku decu mladu od trinaest godina i žensku, sa manje od dvanaest godina. *Keria* se nije vršila subotom, za praznike, niti u slučajevima kada je vest o smrti stizala tek posle trideset dana. Vremensko ograničenje nije važilo jedino kada su u pitanju otac i majka, za kojima se *keria* činila uvek.

Prema jevrejskim verskim propisima, pokojnik se sahranjuje u zemlju, u mrtvačkom sanduku napravljenom od ravnih, neobrađenih dasaka, bez ukrasa i upotrebe metalnih eksera.⁷⁴ Ovi strogo utvrđeni propisi usledili su posle izvesnih modifikacija običajnog postupka pri sahranjivanju. U periodu pre n.e. korišćeni su kako sanduci od drveta, tako i od kamena i gline, ukrašavani crtežima ili natpisima. Za vreme vladavine Hašmonejaca, već krajem stare ere, običaj je bio da se sakupe kosti umrlog i polože u sandučice od kamena ili gline. Pretpostavlja se da su tokom talmudskih vremena mrtvaci prenošeni do groblja na nosilima, a da su sanduci upotrebljavani samo ako je umrle trebalo, sticajem okolnosti, nositi na udaljena mesta. U srednjem veku, propisi nisu nalagali sahranjivanje u mrtvačkim sanducima. Čak je u XVI veku preovladao kabalističko mišljenje da pokojnik mora biti u direktnom dodiru sa zemljom, čime se sasvim ispunjavao biblijski stav o povratku čoveka u stanje ništavila (u „prah“). Ipak, vremenom je postalo uobičajeno korišćenje sanduka, propisanog izgleda. Krajnje jednostavan sanduk – *aron metim* (mrtvački sanduk, hebr.), simbolizovao je skromnost i poniznost pred Bogom, kao i sklad sa pomenutim biblijskim stavom ... Pošto je *Hevra kadiša* pripremila pokojnika za sahranu, sanduk je zatvaran i vise se nije smeo otvarati. Na jugu Srbije i u Bosni, pokojnik je nošen na groblje u takvom jednostavnom, neobojenom sanduku koji je, zatim, razbijan nad rakom i zakopavan zajedno sa pokojnikom.

Običaj da se bdi nad otvorenim sandukom, odnosno da telo bude izloženo pogledima pre sahrane (svojstven hrišćanskim kulturama), bio je zastupljen i kod Jevreja ranotalmudske epohe, koji su ostavljali pokojnikovo lice otkriveno. Međutim, iz moralnih pobuda, ovaj običaj je sasvim odbačen jer – siromašni slojevi jevrejskog društva nisu mogli da plate odgovarajući balzamni tretman kojim se, privremeno, zaustavljala degradacija leša, što ih je dovodilo u neravnopravan i neprijatan položaj. Kod Jevreja nema, niti je bilo kremacije ili nekih drugačijih postupaka pri sahranjivanju, uglavnom vezanih za pagansko nasleđe.

Sahrana – *kevura* (hebr.), po propisima, obavljala se u roku od dvadeset četiri sata, ali nije bila dozvoljena za *Sabat* (subotom), kao i za *Jom kipur* – Dan pokajanja (sledi desetog dana od *Roš hašana*, jevrejske Nove godine). To su neprikosnoveni verski praznici, kada je zabranjena bilo koja vrsta rada. Odlaganje sahrane u redovnim uslovima, smatrano je ponižavajućim za pokojnika i bilo je verski i etički neprihvatljivo. (O tome da se pokojnik ne sahrani, ma ko daje bio za života, i ma kakav greh daje počinio, nije bilo ni govora. Po Bibliji, ostati nesahranjen bila je strašna nesreća za umrlog i tako nešto niko nije zasluživao.) Kada se prisustvovalo sahrani, nije bilo dozvoljeno „iskoristiti priliku” i običi druge grobove bližnjih. Razlog ovakve zabrane je bio, pretežno, formalne prirode, sa svrhom da održi pretpostavljen nivo poštovanja prema pokojniku, čija je sahrana bila konkretan povod dolaska na groblje. Međutim, opet nije isključen paganski momenat – verovanje da se za vreme sahranjivanja javljaju demonske sile na groblju, pa nije preporučljivo napuštati pogrebnu povorku i ići sam. Groblje čak treba što pre napustiti, odmah po završetku čina sahrane.

Pogrebna povorka ili ispraćaj pokojnika – *levaja* (hebr.) – bila je velika *micva* i odvijala se bez obzira na to ko je bio pokojnik i kakva (dobra ili loša) dela je počinio za života. U slučaju nekoliko *levaja* tokom jednog dana, opet nije bila dozvoljena nikakva društvena diskriminacija. Jednostavno, prvo je sahranjivan onaj koji je prvi umro. U talmudskim vremenima, običaj je bio da se pogrebna povorka zaustavlja šest puta pre nego što stigne do rake. Simbolika ovih ritualnih pauza u hodu, vezuje se za objašnjenje u *Midrasu* ⁷⁵, da u životu čoveka postoji šest osnovnih faza, koje bi se mogle ovako interpretirati: dolazak na svet i prva godina života u kojoj dete uživa samo pažnju i nežnost okoline, najranije detinjstvo u kojem dete razvija interesovanje za spoljni svet i pokazuje sklonost da sve stvari dodiruje, nemajući svest o čistom i nečistom; mladost, koja je ispunjena nervoznim iščekivanjem i željom za suprotnim polom; mlade zrelo doba kada počinje bračni život; zatim srednje zrelo doba, kada se čovek bori za dobrobit svoje porodice, odnosno dece i, na kraju, starost, koja savladava čovekovu snagu. Međutim, može biti prisutan i paganski elemenat – verovanje da ovakvi prekidi imaju zaštitnu ulogu jer dezorijentišu i ometaju zle duhove, koji prate pokojnika i celu povorku. Moguće je da se u toj simbolici razvila i formalna strana izražavanja tuge za preminulim, upravo pomoću određenog ponašanja, t j. oklevanja pri konačnom rastanku. Vremenom, ovaj običaj je donekle reducirana, uglavnom, tri zaustavljanja pratnje, ali se zadržao do savremenog doba. Pošto su za obred sahranjivanja bili odgovorni pokojnikovi srodnici, simbolično ispunjenje te obaveze vršilo se tako što je svaki od njih ubacivao po tri lopate zemlje u raku. Rukovanje lopatom vršeno je po principu prenosne magije – lopata se

nije međusobno dodavala već se, posle upotrebe, spuštala na zemlju, da se nevolja ne bi prenosila od jednog do drugog čoveka. Prema nekim podacima iz *Talmuda*, na grob se stavljala mirođija. Nošenje i polaganje cveća na grob, nije bio jevrejski običaj.

Jevrejski propisi ne dozvoljavaju ekshumaciju, osim u izuzetnim slučajevima kada, na primer, posmrtni ostatke treba preneti sa nejevrejskog na jevrejsko groblje, ili ih treba preneti u Svetu zemlju.

Po *Talmudu* postoje četiri faze žalosti. Prva i najkraća bila je *aninut* – od trenutka kada je čovek umro, pa do njegove sahrane. Pošto je obred sahranjivanja izvršen, sledio je sedmodnevni period žalosti, *šiva* (sedam, hebr.) Prijatelji i susedi, ili članovi *Hevra kadiše*, pripremali su prvi obrok za ožalošćenu porodicu, koji se sastojao od kuvanih jaja, hleba i sočiva. Osim hleba, jaja i sočivo su bile namirnice sa simboličnom vrednošću. U jevrejskoj, pa i u nekim drugim starim kulturama, jaje je bilo simbol života, uskrснуća, a jaje u ljusci je asociralo na introvertnost, kao očekivanu formu ponašanja u žalosti. Upotreba sočiva se, dakle, sreće kao i u običajima kod rođenja deteta (“dobrodošlica muškom detetu”), opet u smislu simbola kružnog toka života i smrti. Običaj je bio da se taj prvi obrok – *seudat havraa* (obed utehe, hebr.) – donese u korpama od vrbe, bez obzira na društveni i ekonomski položaj ožalošćenih. (Kao i u prethodnim situacijama, običaj je izjednačavao bogate i siromašne u žalosti.) Za ovih sedam dana tuge, ustaljen je opisni naziv „sedeti šiva” kojim se ukazuje na određeno ponašanje ožalošćenih: oni ne izlaze iz kuće, sede na podu ili na niskim tronošcima, obučeni u meku odeću i bez cipela (u čarapama ili mekim papučama). Ovakav spoljni izgled izražavao je određeno duhovno stanje, koncentrisanje na sopstveni bol za izgubljenom osobom, koji ne treba da bude ometen svakodnevnim stvarima i postupcima. U vezi s tim, tokom *šiva* perioda, sve praktične i lične aktivnosti su bile zaustavljene – nije bilo kuvanja, pranja, šišanja, seksualnih odnosa između supružnika, itd. Izvorno, *šiva* se poštovala u šest vrsta srodničkih veza – za majku, oca, sina, kćerku, brata, i nevenčanu sestru, a kasnije, obavezno i za umrlog muža ili ženu. Dok traje *šiva*, sveća ili kandilo su neprekidno goreli. Međutim, „sedeti šiva” ne treba shvatiti bukvalno. Bilo je dovoljno da ožalošćeni sede sat-dva tokom jednog dana. Posete su bile dozvoljene, ali po utvrđenom protokolu. Posetilac je mogao da sedi sa ožalošćenim sve dok ovaj ne klimne glavom i time ne stavi do znanja da želi da ostane sam. Za to vreme nije dozvoljena spontana konverzacija – posetilac je mogao da odgovara na pitanja, ali ne i da ih postavlja ili započinje razgovor na neku temu. Nije poznata starost običaja *šiva* (spada među najstarije jevrejske običaje, uopšte), niti zašto traje baš sedam dana, odnosno za koji momenat se može vezati simbolika ovog broja.

Drugi period žalosti koji se prvih sedam dana poklapa sa *šivom*, naziva se *šelošim* (trideset, hebr.). Kao što sam naziv kaže, ovaj period traje trideset dana, a počinje posle sahrane najbližeg srodnika ili supružnika. Pošto istekne *Siva*, u okviru tih trideset dana produžavaju se zabrane određenih aktivnosti, mada u manjoj meri. Zabranjeno je šišanje, brijanje, oblačenje novih odela, prisustvovanje zabavama i svečanostima, uključujući i ceremonije venčanja i obrezivanja. Odstupa se jedino u slučaju da termin za obrezivanje sopstvenog deteta padne u dane *šelošim*. Takođe, veliki verski praznici – *Roš hašana*, jevrejska Nova godina, kao i hodočasni praznici *Pesah*, *Šavuot* i *Sukot* – imaju prioritet, tako da prekidaju, t.j. skraćuju period *šelošim*. S obzirom na to da je crna boja simbolisala žalost, običaj je bio da se za vreme *šelošim* nosi crna odeća. Zanimljivo je to da su ortodoksni Jevreji savremenog doba, odbacili ovaj veoma raširen žalobni simbol, smatrajući ga izvorno paganskim.

U specifičnim slučajevima, kada je vest o smrti bliskog srodnika stizala sa zakašnjenjem, predviđena su dva propisa: ako je vest stigla pre isteka trideset dana od objektivnog nastupanja smrti, ožalošćeni je bio dužan da poštuje žalobne običaje *šiva* i *šelošim* u punom trajanju, i to od trenutka kada je vest primio; ako je vest stigla posle navršenih trideset dana od smrti srodnika, ovi običaji su simbolično sprovedeni u roku od jednog sata.

Čovek koji tuguje za izgubljenom voljenom osobom, nazivao se *avel*, a njegovo ponašanje i duhovno stanje označavano je terminom *avelut* (tugovanje, oplakivanje, hebr.). Propisima *dine avelut*, običajno je regulisan način izražavanja žalosti. Međutim, filozofija judaizma stremlji ka uspostavljanju ravnoteže između formulisanog ponašanja, kroz koje treba izraziti tugu i stvarnog, psihičkog odnosa prema smrti bliske osobe. Običaj i lični doživljaj stoje u međusobnoj korelaciji, uslovljeni su tradicijom, vaspitanjem i razvijanjem određenih pogleda na svet, na život i smrt. Imajući to u vidu, period žalosti bio je neophodan, normalan i time formalno određen, ali nije smeo da preraste u depresiju ili slično patološko stanje duha. Kao što su običaji predviđali iskazivanje bola, tako su predviđali i njegovo savladavanje i nastavak daljeg života. Period *šelošim* bio je, u izvesnom smislu, prelaz ka ponovnom uspostavljanju svakodnevnog načina življenja. Jedino je oplakivanje roditelja trajalo punih godinu dana.

Četvrta, sveobuhvatna žalobna faza traje godinu dana od smrti srodnika i označena je terminom *Sana* (godina, hebr.).

Godišnjicu smrti, Aškenazi su nazivali *jarcajt*, a Sefardi *anjós* ili *anju*. Običaj obeležavanja godišnjice smrti potiče još iz biblijskih vremena. (Pomenuti, posebni termini sa značenjem „godišnjica”, uvedeni su kasnije.) Na *jarcajt* ili *anju* održavana je komemoracija srođnicima, a pomeni tog tipa davani su, još od davnina, i istaknutim ličnostima na nacionalnom nivou. U

mnogim zajednicama, na dan godišnjice smrti, običaj je da se posti – u znak poštovanja pokojnika, kao i ispaštanja i kajanja za eventualne grehove. Tog dana se čine dobra dela i daje milostinja. Godišnjica se računa od dana smrti (po jevrejskom kalendaru). Ako porodici nije poznat datum smrti njihovog člana, trajno je odabiran jedan dan u godini kao komemorativan. Na dan godišnjice smrti odlazilo se na grob, a u kući je neprekidno gorela sveća tokom dvadeset četiri sata. Smatralo se daje ta svetlost simbol duše, što je izazivalo asocijaciju na besmrtnost.

Molitva ožalošćenih je *Kadiš* (sveti, aram.).⁷⁶ To je molitva stara dve hiljade godina, nastala na aramejskom – narodnom jeziku antičkih Jevreja u Palestini. Izuzev poslednje strofe, koja je na hebrejskom (književnom jeziku), *Kadis* se i danas recituje na aramejskom i zastupljen je, već vekovima, bukvalno u svim jevrejskim zajednicama na svetu. Prvobitno, *Kadiš* je bio kratka molitva, koja je sledila po završetku redovnih propovedi na aramejskom jeziku. U *Talmudu* se ne raspravlja o *Kadisu*, pošto nije nastao kao sastavni deo bogoslužjenja. Vremenom, uveden je kao završnica pojedinih delova bogoslužjenja a, zatim, i na kraju javnih čitanja *Tore* ili *Talmuda*. Međutim, u vreme Krstaških ratova i strašnih pogroma nad Jevrejima u XII veku, *Kadiš* je postao molitva ožalošćenih i to je ostao do danas.

Kroz *Kadiš* molitvu, čovek izražava svoju odanost Bogu i spremnost da, bez rezerve, prihvati njegov sud ma kakav da je ...⁷⁷ U godini žalosti, kao i na dan same godišnjice smrti, *Kadiš* se recituje stojeći, i to tri puta dnevno tokom jedanaest meseci. (U nekim jevrejskim zajednicama je običaj da svi prisutni stoje za vreme molitve.) Ova molitva je, prvobitno, bila posvećena samo umrlim roditeljima. Postepeno, postala je obavezan religijski ritual koji se odnosio na sve preminule. Razlog što se kazivanje *Kadiša* odvija jedanaest a ne svih dvanaest meseci, proističe iz mističnog verovanja naroda da bezbožnici, po kazni, provode bar dvanaest meseci u paklu. Kazivanje molitve za roditelje tokom cele godine (što je u početku bio običaj), asociralo je njihovo izjednačavanje sa grešnicima – pa je period za molitvu skraćen je za jedan mesec. Da se održi *Kadiš* potreban je *minjan* – prisustvo deset verski punoletnih muškaraca, a recituje ga, takođe, muškarac, odnosno sin. Nije običaj da ovakvoj molitvi pristupa kćerka, čak i kada je porodica bila bez muških naslednika. To je bio presedan koji se, ipak, povremeno dešavao i zanimljivo je da ga rabinski autoriteti nisu sprečavali. Duhovna snaga *Kadiša* nije doživela ni jedan pad tokom dve hiljade godina jevrejskog religijskog i društvenog života, niti su se u molitvi odigravale bilo kakve transformacije i odstupanja.

Što se tiče specifičnih molitava za pokoj duše umrlih, kod Aškenaza je zastupljena molitva pod nazivom *El male rahamim* (Bože koji si pun milosrđa), koja se peva prilikom sahrane, poslednjeg dana *šelošim*, za *jarcajt*, ali je

vezana i za dane predviđene za *jizkor* – pomen, koji sledi za verske praznike *Jom kipur*, *Šemini aceret*, zatim poslednjeg dana *Pesaha* i drugog dana *Šavuota*. U ovom veku, molitva je obuhvatila žrtve holokausta i poginule jevrejske borce iz Drugog svetskog rata. Sefardski pandan ovoj molitvi je *Aškava* (Počivanje u miru), koja sledi posle sahrane na groblju, kao i u onim danima kada se čita *Torn* u hramu, (subotom, ponedeljkom i četvrtkom). Kod Sefarda je običaj da se posle pevanja *Aškave*, daju prilozi u dobrotvorne svrhe, kako za održavanje hrama i groblja, tako i za ugrožene članove zajednice. Posebni dani za pomen nisu utvrđeni kod Sefarda. Pomen se vrši prilikom redovnih pozivanja na čitanje *Tore* i posle vraćanja *Tore* u „sveti orman“.

Međutim, Aškenazi imaju kompleksan verski ritual čitanja pomena. Još od Krstaških ratova, običaj je da se posle čitanja *Tore* u hramu, mole za duše svojih umrlih. U opštem smislu, takvi pomeni su obuhvaćeni terminom *Azkarat nešamot* (pomen za pokojnike). Podrazumevaju posebne molitve zvane *Jizkor* (neka se pomene), koje se konkretno odnose na članove uže ili šire porodice, a u određenim prilikama, i na istorijske ličnosti.

Nije poznato da li su Jevreji biblijskih vremena imali posebno određena mesta za sahranjivanje. Međutim, očigledna pojava organizovanih jevrejskih grobalja počinje u dijaspori, sa potrebom raseljenih zajednica da, u stranim sredinama, lokalizuju i urede prostor za svoje mrtve. Jevrejsko groblje – *bet kevarot* (groblje, hebr.) ima obeležje svetog mesta; tu se ne jede, ne pije, ne puši i ne ide gologlav. Najranije po isteku *šiva*, a po pravilu poslednjeg dana *šelošim* ili po navršenoj godini od smrti, na pokojnikov grob se postavlja spomenik – *maceva* (nadgrobni spomenik, hebr.). Skriveni paganski elemenat se oseća u terminu *nefe's* koji je, u rabinskoj literaturi, korišćen za označavanje spomenika. *Nefeš* (duša, hebr.) proističe iz narodnog verovanja da nad njim lebdi duša umrlog, što je analogno pojmu paganskih kultura o spomeniku kao „staništu duše“. Podizanje spomenika spada u vrlo stare običaje o čemu svedoče sačuvani arheološki ostaci i komentari u *Mišni*.⁷⁸ U dijaspori, prvih osam vekova, natpisi na spomenicima su bili masovno na grčkom ili latinskom jeziku da bi ih, vremenom, počeli da potiskuju kako hebrejski, tako i jezici lokalnih sredina. Uspostavljena je i razlika u obliku spomenika između Sefarda i Aškenaza. Sefardski se postavljaju horizontalno, a aškenaski vertikalno.

Specifičan jevrejski običaj da se prilikom obilaska groba na njemu ostavi kamen, zasnovan je na verovanju u moć duše umrlog, koje postoji i u narodu i u talmudskoj i drugoj verskoj literaturi. Smatra se daje duša umrlog svesna svega što se u ovom svetu događa i može, čak, da kazni ili da nagradi žive. Ona jedino nema moć direktne komunikacije. Simboličan kontakt živih

i mrtvih, ispoljava se ostavljanjem kamena na grob. Taj postupak je dokaz duši umrlog da nije zaboravljena i da uživa poštovanje kao i pre.

Međutim, često posećivanje groblja, češće nego što je potrebno, nije bilo preporučljivo. Odgovarajuće vreme za posetu mrtvima, određivali su rabini i to, obično, pred velike praznike, i u desetodnevnom periodu između *Roš hašana* i *Jom kipura*, kao i za godišnjicu smrti. Tokom praznika i za *Šabat*, poseta groblju nije bila dozvoljena.

Verski spisi imaju isti tretman kao i ljudi. Na jevrejskim grobljima uvek postoji i jedan poseban grob – *geniza* – u kojem su sahranjene verske knjige koje vise nisu u upotrebi. *Geniza*, takođe, ima svoj spomenik koji je ukrašen otvorenom knjigom od kamena.

U velikom i iskrenom poštovanju mrtvih i delikatnom odnosu prema groblju, koje se simbolično naziva i *bet olam* (kuća večnosti, hebr.) ili *bet hajim* (kuća života, hebr.) što ukazuje na odnos prema smrti – jedino odstupanje javlja se u slučaju sahranjivanja samoubice. Samoubistvo⁷⁹ se nije smatralo zločinom, ali je predstavljalo sukob sa Božjom voljom. Iako je samoubistvo uvek posledica velikog očajanja, sveta dužnost čoveka je da čuva i produžava život. Razlozi za taj očajnički potez, objektivno su razmatrani i razumevanje za samoubicu bilo je moguće ukoliko je oduzeo sebi život pod nejasnim okolnostima ili u stanju strahovite depresije uzrokovane nekim pritiscima ili strahom ... U slučajevima samoubistava iz herojskih, moralnih pobuda – kao što je bilo kolektivno samoubistvo u tvrđavi Masadi posle razorenja Drugog hrama i izgubljene bitke sa Rimljanima – bilo je, čak, dozvoljeno prekršiti zakone *Tore* zbog specifičnih uslova. Međutim, samoubistva izvršena zbog idolopoklonstva, nemoralnih ili zločinačkih postupaka – nisu bila priznata i takvi pokojnici su tretirani kao ekskomunicirani. Sahranjivani su dalje od porodičnih grobnica, na ivici groblja, i bez poštovanja žalobnih običaja i rituala.

⁷²Cadik Danon: Zbirka pojmova iz judaizma, SJOJ, Beograd 1996, str. 173-188. i Danijela Danon: Jevrejski žalobni običaji, (poseban pregled termina i običaja), SJOJ, Beograd 1996.

⁷³Džems Džordž Frejzer: Zlatna grana, studija magije i religije, Beograd 1937, str. 313.

⁷⁴Izvorni način sahranjivanja podrazumeva upotrebu sanduka bez dna, kako bi teio bilo direktno položeno na zemlju.

⁷⁵Danijela Danon: Jevrejski žalobni običaji, SJOJ, Beograd 1996, str. 6.

⁷⁶Cadik Danon: Zbirka pojmova iz judaizma, SJOJ, Beograd 1996, str. 179.

⁷⁷Sadržaj Kadiš-a dat je u prevodu Eugena Verbera: Uvod u jevrejsku veru, Beograd 1993, str. 109.

⁷⁸Danijela Danon: Jevrejski žalobni običaji, SJOJ, Beograd 1996, str. 10.

⁷⁹Cadik Danon: Zbirka pojmova iz judaizma, SJOJ, Beograd 1996, str. 188-189.

